

Zəngəzuru tanıyaq və tanıdaq

(altıncı məqalə)

Zəngəzur dağlıq ərazi olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın elmi, mədəni və dövlətçilik həyatında mühüm yeri olan bölgələrimizdən biridir. Qarabağ, Naxçıvan və Təbriz kimi mədəniyyət mərkəzlərimizin qonşuluğunda yerləşən qədim Zəngəzur diyarı həmişə bu mərkəzlərlə sıx iqtisadi, mədəni və mənəvi əlaqədə olmuşdur.

Rusiya imperiyasına ilhaq edilənə qədər Zəngəzurda təhsil məsələlərin yanında fəaliyyət göstərən mədrəsələrdə və evlərdə fərdi ruhanilər tərəfindən həyata keçirilmişdir. İlk səviyyədə təhsil alıb

Musa Urud, millət vəkili

muş Məmməd Salman oğlu İsgəndərov Zəngəzur təhsilinin yetirmələri olmuşlar.

Şərqi Zəngəzurun Azərbaycanın tərkibində inkişaf etdiyini nəzərə alaraq, bu məqalədə daha çox XIX-XX əsrlərdə Qərbi Zəngəzurda təhsilin əsas məqamlarına diqqət yönəltməyi məqsəduyğun saydıq.

Qərbi Zəngəzurda dini-mənəvi mühit, təhsil, məktəb həyatı, pedaqoji fəaliyyət tarix elmləri doktoru, professor Vəfa xanım Quliyevanın tədqiqat işlərində, həmçinin əslən Zəngəzurun Gorus rayonunun Şuruxu kəndindən olan tanınmış müəllim Əli Adıgözəlovun 1986-cı ildə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasında və qismən tərəfimizdən ətraflı araşdırılmış və kifayət qədər dərin təhlil edilmişdir.

Sovet hakimiyyəti qurulana qədər azərbaycanlıların təhsili mollaxanalarda, mədrəsələrdə və rus-tatar məktəblərində həyata keçirilmişdir. Zəngəzurda hər üç-dörd kənddən birində mollaxanalar olmuşdur. Mollaxanalarda 6-8 uşaq 4-6 il, adətən bir molladan təhsil almışlar.

Zəngəzurun Sisyan rayonunun Şəki kəndində və Qafan rayonunun Kurud kəndində 9-10 il təhsil verən ibtidai mədrəsə olmuşdur.

“1906-cı ilin əvvəllərindən başlayaraq Sisyan mahalının kəndlərində məktəblər açılmağa başladı. Şəki, Sisyan, Şıxlar, Ağudi, Vağədi, Urud kəndlərində məktəblər açılmağa başladı. 1906-cı ildə bizim Urud kəndində açılan məktəbə daxil oldum, 1911-ci ildə həmin məktəbi bitirdikdən sonra Gorus şəhərindəki orta məktəbə daxil oldum”.

Qafan rayonunun Baharlı kəndində molla İsmayıl İmamalı oğlu, Gıği kəndində molla Fərzəli Piriye, Şəhərcik kəndində molla Tağı, Sisyan rayonunun Şıxlar kəndində molla Ələsgər və molla Səməd, Dəstəgird kəndində molla Nuşirəvan, Vağədi kəndində molla İbrahim Xəlil ibtidai təhsil verən mollaxanalar açmış və ayda bir manat təhsil haqqı almaqla şagirdlərə oxumaq, yazmaq öyrətmişlər.

Bütün Yelizavetpol quberniyasında olduğu kimi, Zəngəzurda da, dünyəvi məktəblərin açılması 1875-ci ildən sonraya təsadüf edir. Yelizavetpol qubernatorunun qərarı ilə 1876-cı ildə quberniyanın üç əyalətində (Dağ Kəsəmən, Cəbrayıl və Gorus kəndlərində) rus-tatar məktəbi açıldı. 1882-ci ildə isə quberniya ərazisində daha beş dünyəvi məktəb açıldı ki, bunlardan üçü Zəngəzur qəzasının kəndlərində (Qubadlı, İrsevanik və Qarakilsə) təşkil edildi. Ümumiyyətlə, Yelizavetpol quberniyasında 1901-ci ildə

nın Gıği və Şəhərcik, Sisyanın Şıxlar, Vağədi, Ərəfsə və Urud, Meğrinin Vartanizor və Aldərə kəndlərində ibtidai məktəblər açıldı.

1930-cu ildə isə artıq Zəngəzurda otuz məktəb fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan 28-i birinci dərəcəli (dörd sinifli), 2-si isə ikinci dərəcəli (yeddi sinifli) məktəblər idi.

1941-ci ildə Zəngəzurda 42 Azərbaycan məktəbinin 23-ü ibtidai, 15-i yeddiillik, 4-ü isə orta (Vağədi, Şəhərcik, Meğri, Şəki) təhsil müəssisəsi idi.

Ermənilərin hər cür müqavimət göstərmələrinə, açıq və gizli şəkildə maneçilik törətmələrinə baxmayaraq, İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə də Zəngəzur azərbaycanlıları çox müştəkkil bir ərcaçılıqla, davamlı bir səylə məktəb və tədris prosesini daim yüksəltmək üçün mübarizə aparmışlar və bir çox şeyə nail olmuşlar. Sonuncu deportasiya ərəfsində Zəngəzurda 42 ümumtəhsil Azərbaycan məktəbi olmuşdur. Həmin məktəblərdə çalışan 500-dən çox müəllimin yarısından çoxu ali təhsillidi, 13 müəllim isə əməkdar müəllim adına layiq görülmüşdür.

Ermənistan SSR-nin əməkdar müəllimi adını almış Sisyan rayonundan Həbib Bayramov, Ağaqulu Nəcəfov, Qafan rayonundan Əliş Qarayev, Cəlal Zeynalov, Bəhlul İmaməliyev, Cahangir Rüstəmov, Qabil Həsənov, Səriyyə Həsənova, Həsən Şəkəriyyə, Nüsrət Şıxəliyev, Meğri rayonundan Həsən Məmmədov, Məmmədbağır İbrahimoğlu, Həsənqulu Hacıyev respublikanın adlı-sanlı müəllimlərindən olmuşlar. Məhz bu müəllimlərin ardıcıl fəaliyyətinin nəticəsi idi ki, Sovet dönəmində Zəngəzurda minlərlə şagird müxtəlif istiqamətli ali təhsil ocaqlarına daxil olmuş və müvəffəqiyyətlə o institutları bitirmişdilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məhz Zəngəzurda aparılan uğurlu tədris prosesinin sayəsində Zəngəzur torpağından 12 akademik, 50-dən çox elmlər doktoru, professor, 200-dən çox elmlər namizədi yetişmişdir.

İndi zəngəzurlu ziyalıların soruğu Amerikadan, Almaniya, Fransadan, İngiltərədən, Rusiyadan, Türkiyədən, bir sözlə, dünyanın hər yerindən gəlməkdədir. Zəngəzur məktəbləri Azərbaycana yüzlərlə yüksək səviyyəli bilikli və bacarıqlı dövlət və siyasət xadimləri, hökumət təmsilçiləri, alimlər, general, döyüşçülər, milli qəhrəmanlar, diplomatlar, ictimai fəal insanlar bəxş etmişlər. Onların sayı çoxdur, adlar çəksək bəlkə də bir kitab alınar, kimisə yaddan çıxara bilərəm deyər fərdlər haqqında danışmayacağıq. Yalnız onu deyər bilərəm ki, Zəngəzur istedadlı, savadlı, çalışan və mübariz insanların diyarı olmuşdur.

Və su gələndə arxa bir də gələndə! Təxminən 100 il bundan əvvəl, daşnak başkəşənlərinin Zəngəzuru işğal etdiyi ağır günlərdə millət vəkil Cəlil Sultanov 1920-ci il yanvarın 24-də Parlamentin sədrinə ünvanladığı teleqramda ümidsizlik və kədər içərisində yazırdı: “Zəngəzur sarıdan başınız sağ olsun, heç olmazsa Qarabağı xilas edin!”

İndi yəqin ki, Cəlil Sultanovun da, şəhidlərimizin də, Zəngəzur

Zəngəzurda təhsil

oxuma-yazmanı öyrənən gənclərdən imkanları olanlar sonradan öz təhsillərini Təbriz, Tehran, Ərdəbil, Məşhəd, Nəcəf, Bağdad və Şam kimi şəhərlərin böyük mədrəsələrində davam etdirmişlər.

Qarabağ xanlığının tarixinə dair ən etibarlı mənbə sayılan üç “Qarabağnamə”dən birinin müəllifi, əslən Zəngəzurun Məmər kəndindən olan Mir Mehdi Xəzani və tarixi şəxsiyyət sufi şairi, təsəvvüf alimi, Zəngəzurun Cəmil obasında dünyaya göz açmış Nəqşibəndi şeyxi Mir Həmzə Nigari, habelə görkəmli şair, tarixçi və siyasi xadim Mir Mövsüm Nəvvab ilk təhsillərini Zəngəzurda evdə fərdi təhsil verən din xadimlərindən almışlar.

Mir Mehdi Xəzani və Mir Mövsüm Nəvvab uşaq yaşlarından dostluq etmişlər və birlikdə Qafanın Seyidlər kəndində yaşayan Bağdadda mədrəsə bitirmiş Axund Zülfüqardan dərslər almışlar.

Mir Həmzə Nigari isə ilk təhsilini atası Mir Rükəddin Əfəndidən, sonra isə Şəkinin Dəhnə kəndində bir ruhanidən almışdır.

Azərbaycan Rusiyaya ilhaq edildəndən sonra Zəngəzurdan olan bir çox gənclər Tiflis və Gəncə gimnaziyasında, Qori seminarısında, Sankt-Peterburq, Moskva, Kiyev, Kazan və s. universitetlərində təhsil ala bilmişdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri, ilk müdafiə naziri və Qarabağın general qubernatoru olmuş Xosrov bəy Sultanov Kiyev Hərbi Tibb Akademiyasının məzunu idi. Onun böyük qardaşı xalq qəhrəmanı Sultan bəy Sultanov isə Gəncə gimnaziyasını bitirdikdən sonra Sankt-Peterburqda Ali Hərbi Akademiyada təhsil almışdı.

AXC maarif və dini etiqad naziri, Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsinin məzunu Nurməmməd bəy Şahsuvarov, parlamentinin üzvləri Cəlil bəy Sultanov, Mirzə Sadiq Axundzadə, Kazan Universitetinin məzunu Həşim bəy Hacıyev, SSRİ Elmlər Akademiyasının ilk azərbaycanlı akademiki Əli Əmiraslanov, Ermənistan SSR KP MK yeganə azərbaycanlı katibi ol-

1900-1917-ci illərdə Şəki məktəbində Qazı Məmməd Əfəndinin mədrəsəsində təhsil almış şagirdlər Nuxada təsdiq olunduqdan sonra sünni kəndlərində mollalıq etmək hüququ almışlar.

Kurud kəndindəki mollaxanada dərslər deyən Axund Əbdürrəhman Hacı oğlu Tehrandə ali mədrəsə bitirmişdi.

Sisyan rayonunun Urud kəndindəki 9 illik mədrəsə tipli mollaxana daha müterəqqi olub, dini ayinləri öyrətməkdən başqa, dünyəvi elmlərdən də məlumat verirdi. Həmin mollaxanada dərslər deyən Mirzə Sadiq Axundzadə Təbrizdəki Ali mədrəsəni bitirmişdi. Urud, Şəki və Kürdük mədrəsələri yerli xeyriyyəçilər tərəfindən maliyyələşdirildiyindən burda oxuyan şagirdlər təhsil haqqı verməkdən azad idilər.

XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində Zəngəzurun bir çox kəndlərində molla məktəbləri ilə yanaşı, ibtidai təhsil verən dünyəvi məktəblər açılmağa başladı. Bu məktəblərdə təhsil adətən biri rus dili olmaqla iki dildə (kəndlərin əhali tərkibindən asılı olaraq Azərbaycan, yaxud erməni dilində) aparılırdı. Ötən əsrdə Zəngəzurun ilk alitəhsilli ziyalılarından biri olan el ağsaqqalı Əbdülmənaf Hacıyev bu məsələni belə nəql edir:

“Urud kəndində ruhani ailəsi yaşayırdı- Molla Bağrışağı. (1980-ci illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin I katibi olmuş Kamran Bağirov da bu tayfandandır- M. U.). Həmin ailəyəni Molla Bağrılılar kəndin uşaqlarına dərslər deyirdilər, cəmisə 10-12 nəfər tələbəyə dərslər verərək ayda hər nəfərdən 50 qəpik pul alırdılar...”

İlk təhsilini Urud kəndindəki mollaxanada alan Əbdülmənaf Hacıyev 1930-cu ildə Moskvada Ali Həmkarlar Məktəbini, 1934-cü ildə isə həmin şəhərdə Ümumittifaq Ali Hüquq Akademiyasını bitirmiş, 1934-36-cı illərdə Bakıda ədliyyə sistemində, 1936-1949-cu illərdə isə Naxçıvan MSSR Ədliyyə naziri vəzifəsində çalışmışdır. Ə.Hacıyev “Mənim qeydlərim” adlı xatirələrində yazır:

dək 28 ibtidai rus-tatar məktəbi fəaliyyət göstərirdi ki, bunun da 12-si Zəngəzurda idi.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Zəngəzurda təşkil edilmiş bu məktəblərdə təhsil almış şagirdlərin arasında çox görkəmli ədəbiyyat, elm və dövlət xadimləri çıxmışdır. Xalq yazıçısı Əli Vəliyev Urud mədrəsəsi haqqında yazırdı: “Nəcəfdə ali təhsil alıb, mollalıq hüququna malik olan Fətullah, Gorusda iki dərəcəli rus məktəbini qurtarmış Sadiq, məşhur şair Ləlini bağlamış şair Mirzə Hüseyn Urudda yaşayırdılar. Urudda oxumuşlar, savadlılar, söz qoşanlar, təbi gələnlər bizim kənddən qat-qat çox idi”.

Urud kəndində uzun illər (1918-ci ilə qədər) Molla Bağrılılar ailəsi, Molla Səmih, Molla Fətullah mədrəsədə dərslər demişlər.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Əli Vəliyev ilk təhsilini 1916-1918-ci illərdə Şəki kəndindəki rus-tatar məktəbində almışdır.

Qubadlıdakı beş siniflik ibtidai rus-tatar məktəbini bitirmiş xalq yazıçısı Süleyman Rəhimov həmin dövrü belə xatırlayır: “Mən bu kənddə bir neçə evdə qalmaqla, onların ev işlərini görməklə yanaşı, oxuyurdum. Ömrümün ən çətin illəri idi. Ancaq ruhdan düşmərdim, məktəbdən qaçmırdım. Bu məktəb Zəngəzur qəzasında yaxşı cəhətdən ad çıxarmışdı. Məktəbin müdiri Qori seminarısını Üzeyir Hacıbəyovla birlikdə bitirmiş Həsən bəy Sultanov idi”.

Zəngəzurda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Zəngəzur azərbaycanlıları öz ata-baba yurdlarına qayıtdıqca məktəb-təhsil məsələsi də yavaş-yavaş qaydaya düşməyə başladı. Zəngəzurun azərbaycanlı kəndlərində ilk dəfə olaraq Qafa-

həsəti ilə dünyasını dəyişən minlərlə soydaşımızın da ruhu şaddır!

İndi biz Qarabağı və Şərqi Zəngəzuru tamami ilə qaytarmışıq!

İndi biz Füzulidə, Zəngilanda, Kəlbəcərdə, Laçında yollar, körpülər salırıq, hava limanları tikirik!

İndi biz zəngəzurlu balalarımız üçün Ağaldı ağıllı məktəb açmışıq, o biri kənd və qəsəbələrdə də açacağıq!

Zəngəzurun ən yeni tarixini həmin məktəblərdə oxuyan balalarımız yazacaqdır!

Hələlik isə Milli Ordumuzun qəhrəman əsgərləri işıqlı dağındadır, Zəngəzura nəzarət edirlər!

İndi üzümüz Qərbi Zəngəzura doğrudur!

Zəngəzur Azərbaycandır!